

**ТҮР ЖӘНЕ ТҮРІК
АТАУЛАРЫНЫҢ
ТАРИХИ-РӘМІЗДІК
МАҒЫНАСЫ**

Ежелден мыңдаған жылдар бедерінде халықтары бір-бірімен жақын байланыста болған, жерлері бір-бірімен шектесіп жатқан екі ел тарихта Иран мен Тұран деп егіз қозыдай аталып келгендіктен, Тұран тарихына қатысты біраз мәселелер түйінін оларды орайластыра қарастыру арқылы табуға болатынына көзіміз жетіп отыр.

Әлбетте, олардың болмысы мен табиғатында, діні мен тілдерінде айырмашылықтар да жетерлік. Бұл ретте осы екі өлкенің табиғи географиясының бір-бірінен тым алшақ екенін айтсақ та, жеткілікті. Иран – солтүстікте Арал мен Каспий теңіздері бассейндерімен, оңтүстік-шығыс және батыста Үнді мұхиты бассейнімен өзінің ішкі аласа-биік жоталары арқылы тұтасып жатқан, таулы өлке. Иран атауының Арианадан тарайтындығы белгілі. Иран – ариялықтар (арийлер) патшалығы дегенді білдіреді. Ал, көп бөлігі далалық жерлер болып келетін Тұран неліктен осылайша аталады? Біз бұл тақырыпты қарастырғанымызда географтар тарапынан Тұран территориясына берілген анықтамамен шектелмей (батыста Каспий теңізінен бастап шығыста Орталық Қазақстанға дейін және солтүстіктегі далалық алқаптан оңтүстіктегі Қызылқұм мен Қарақұм сияқты ірі-ірі азиялық шөл-шөлейтті жерлерге дейінгі аймақтарды қамтиды.–Вайнберг Б. И. Этногеография Турана в древности.- М.: «Восточная литература» Рун. 1999.- С. 3) бұған біртектес мәдени-шаруашылық аймақтарды жатқызамыз. Олар біртұтас экосистеманы құраған дықтан егіншілер мен шөлдерді мекендеген малшылар бір-бірімен тығыз мәдени, этникалық және саяси қатынаста болған

Тұран – Түркістан мен Иранның орта ғасырлардағы тарихи географиясының өзегінде «тур» сөзімен байланысты аталған жерлер болған. Қазіргі шақта да мұндай атауға ие болған елді-мекендер және тағы басқа жерлер ұшырасады. «Тур», «тура», «турба», «турбан», «турбат», «тураб», «тула» («төле») сияқты сөздер мен атауларды мысал ретінде келтіруге болады. Атап айтсақ, Ташкент қаласының маңында «Турват», Шымкенттен 70 шақырым жерде «Турбат», Иранда Хамадан қаласының төңірегіндегі «Турбати Шайхи Джом», Самарқантта «Турбан» атаулы ауылдар жайғасқан. XIV – XV ғасырларда Сібір жерлері және Тюмен (әсілі, Түмен) қаласы да ертеректе Тура деп атал-

ған екен. Сондай-ақ, Тура Тюмень өлкесі жеріндегі өзен, Тобылдың сол саласы. Және алғашқы сиырдың аты да Тур. Яғни ағылшын, неміс, француз және орыс энциклопедияларында жазылғандай, антропоген дәуірінің екінші жартысында тіршілік етіп, құрып кеткен мүйізді ірі қараның тегі [1, 168-б.]. Бұл ретте, малшылардың турлар деген атпен аталуы ықтималдығы тұрғысында да ой қозғалса артық болмас деп білеміз. Сонымен қатар он үшінші Яштеде («Авестода») тур сөзі халық атауы ретінде де тілге алынғандығын естен шығармалық.

Сасандықтар әулеті билік құрған кезде Хорезмде тур атаулы уәләят болған екен.

Әуелі, «Тұран» атауын лингвистикалық жағынан түсіндіретін болсақ, оның «тур» сөзіне парсы және тәжік тілдерінде көпше түрді білдіретін «он», яғни «лар» жалғауын жалғау арқылы жасалынған атау болып, «турлар» деген сырлы мағынаны беретінін көреміз.

Орта ғасырларда бас қолбасшысының орталық мекен-жайы «орда жай» деп аталған, егерде әскерлердің дұшпанға жақын жерлерге барып тоқтауына тура келсе, оның айналасы биік дуалдар, орлар, тура яки турлар сияқты бірқатар бекіністермен қоршалатын болған. Мұндай қорғаныс, құрылыстардың барлығы жерді қазып немесе топырақтан үйінді жасау арқылы тұрғызылған. Әскери қорғаныс мақсатында құрылған кәдуілгі блиндажға ұқсаған тұралар жер астында қазылып жасалған. Орта ғасырларда тура немесе тула («төле» – осыдан барып қазақтағы жертөле келіп шыққан) деп аталған жер асты құрылыстарын диқандар дәнді сақтау мақсатында қамба ретінде пайдаланған. Мұндай тұралар немесе туралардың (төлелердің) ұзындығы бірнеше он метр, биіктігі 2-3 метр болып, олар тіреуіш-ашалардың қойылуы арқылы қыр бауырында үңгіп барып жасалады. Осынау құрылыстардың төбесінде дән төгетін «түндігі» («түйнегі»), алдыңғы жағында шұңқырдан шығатын есікшесі болған, тұраны дәнмен толтырғаннан соң есік те, түйнек те саман-лаймен сыланып тасталынады. Онда ондаған тонна дән қысы-жазы жақсы сақталған (А. Асқаров).

Ал, «тұр» және «бат» сөздерінен жасалынған «Тұрбат» атауын талдасақ, мәселенің тағы бір қыры мен сыры анықталады. Оның екінші буынындағы «бат» – «бот», «вот» түрлері парсы тілінде сөз жасалымы ретінде қолданылады. «Ват» немесе «бат» сөзі көне соғды тілінде мекен-жай мағынасын білдірген. Мысалы, арыстандар мекендейтін тоғайлар немесе жыңғылдар «шероват» деп аталған (шер – арыстан дегені).

Сондай-ақ, «рават» (рабат) сөзі, әсілі «рах+бат» деген екі атаулы сөздің кіріге біріккен түрі болып, «жолдағы аялдама» немесе жол үстіндегі меже, яки «мейманхана» және «керуенсарай» мағынасында ұғынылған. Осыдан келіп «турбат» немесе «турба» және «турбан» сөздерін айқындайтын болсақ, ол «жер астындағы мекен», яғни «қабір», яки «сағана», сондай-ақ мақпара (мазар үстіне салынған құрылыс) мағынасын аңғартқан болып шығады. Бұл тұрғыда Ахмет Ясауи хикметтеріндегі мына бір тұсқа ден қоюға болады:

Туған жерім ол мүбәрәк Түркістан,
Кеудемді таспен ұрғылап келдім мен.
Азап шегіп, өз шәһарыма қайта қайттым,
Түркістанда мазар болып қалдым мен.
...Ынтықпын мен туыстардың базарына,
Ұлы бабам жатқан ол ақ мазарына.

Бұл шумақтың соңғы жолындағы біз ақ мазарына деп алған сөз түпнұсқа-қолжазбада ақ тұрбатына деп жазылған (Хикметтер қолжазбасының Түркістан (Мавзолей) қаласындағы нұсқасынан алынды).

Сондай-ақ, Хазірет Сұлтан (ал-арифин) Шаханшахтың әулие Қожа Ахмет Ясауи туралы аңызында да Тұрбат сөзі тілге алынған: «... Содан қайтқаннан кейін «туған жерім деп, Сайрам суы деп және Имам Мұхаммад ибн әль-Ханафийаның зийараты бар бабамның» деп осы ниетпен Түркістанға келдім. Ұлы бабам атасы Ақ Тұрбатқа бабамның рухы айдады. Осы жаққа еш білмесем де тәпсір етемін. Ұлы бабам – ақ Тұрбат дегені Имам Мұхаммед ибн әль-Ханафийаның зийараты (қабірі – С.Ә) еді. Өзі өсиет қылған екен: «Мен өлгенде бабамның аяқ жағына қой», деген және бұл күнде күмбез сыртында Сұлтанның бас жағында имам Мұхаммед ибн әл-Ханафийаның зийараты болған еді [2, 126- б.].

Сондай-ақ, бұрындары «тұрап» сөзі «сулы жер» немесе «ылғалды топырақ» және «зәк су» мағынасында қолданылатын. «Ахли тураб» дегенде дүниеден өткен марқұм кісілер түсінілген. «Обь» өзенінің аты да парсыша «су» деген сөз. Демек, «тұр», яки «тура» сөздері Тұранның ежелгі тұрғындарының тілінде жер, су немесе топыраққа қатысты жалпы бір мағынаны білдірген. Ендігі жерде «Тұран» деген қастерлі ұғымның қандай жағдайда өмірге келгенін «тұр» сөзінің мағынасы арқылы ұғынғандаймыз.

Туған өлкеміз абаттандырыла басталған ұзақ замандарда оның дария-көлдері, тау-жоталары мен баурайларын, аңғарлары мен ну-ормандарын тамаша табиғатына қарай атау рәсім-

ге айнала барған. Бұлардың бәрі шетсіз-шексіз далалықтар және шөлдермен оралғандықтан, диқаншылық үшін өте қолайлы ойпаттары, мал шаруашылығы үшін қажетті жап-жасыл жайылымдары болғандықтан, бұл өлкеге жоғарыда, айтылған мағынасына («жазықтық», «дала» және шөл дала») сәйкес «Тұран» атауы берілген.

Сонымен, Тұранды жүздеген жылдардан бері миллиондаған жандар нақты адам деп, нақты адамдардың нақты атасы деп те білген. Ол шынында да Тур есімді малшы болған шығар. Ал, халық аузындағы шежірелер, әпсаналар мен тарихи деректерде ел атауы ретінде сипатталған. Ақырында, эпонимнің топонимге, топонимнің этнонимге немесе эпонимнің этнонимге (этнонимнің топониммен эпонимге де) айналып тұратыны белгілі. Мұндай тіршілік кешу Тұранның да басынан өткен болуы керек.

Тұран мен Иранның бір-біріне қарама-қарсы қойылуы тектен тек емес. Солтүстікте көшпенділік тұрмысымен дараланған далалықты оңтүстіктегі егіншілігі өркен жайған жазықтыққа қарама-қарсы кою – Иран мен Тұран санасы архетиптерінің нәтижесі. Бұл топырақты, даланы, Отанды, ата-бабаларды, аруақтарды қарама-қарсы қоюдан да туындаған жәйт (бұл ретте қазақ арасында кең таралған «топырағың торқа болсын», «бір уыс топырақ бұйырмады», «туған жерімнің топырағын сағындым» сияқты тіркестер мен қабірге топырақ салу архетиптерін еске алған жөн).

Бұдан тысқары, жер – этностың болу-болмауының маңызды негізі. Этнос тарихының жанды шежіресі. Бұл тұрғыдан келгенде жер – біздің халқымыздың – арғы көшпелілердің мыңдаған жылдық ескерткішінің, белгісінің, өмірбаянының айғағы жазылған киелі қонысымыз. Жерлеріміздің асты-үстінде әлі қазылып болмаған, тіркеуге алынбаған өте құнды тарихи ескерткіштер, археологиялық объектілер және ата-бабалар сүйектері жатыр. Ата-бабалар – топырақ, жер (олар топыраққа айналған). Жердің қасиеті осында. Бұған қоса нақты жер мыңдаған ата-бабалар хақындағы барлық ақпарды өзінде жинақтай сақтаған деп есептелінген болуы керек. Сондықтан ирандықтар рухтық тұрғыдан Иранды – позитив, Тұранды – негатив санаған. Ал, тұрандықтар өздерін және ирандықтарды басқаша бағалаған: Тұран – көптің, күштің, шетсіздіктің белгісі. Мұның өзі олардың этникалық санасына әсерін тигізбеуі мүмкін бе еді?

Мүмкін емес. Тұрандықтар ұранының Тұран болуы – соның айғағы. Тұран... Тұран... Памир мен Орал арасын жайлап жатқан ежелгі ата-ба-

баларымыз өркениетіне тән құбылыс. Киелі ұғым. Сондықтан да ол Тұрандық этникалық өздік сана мен Түркістандық идеяның темір қазығы болып саналған.

Б.д. I мыңжылдығының орталарында, әсіресе Тұранның солтүстік шығысында Ұлы Түрік қағанатының пайда болуына байланысты «Тұран» атауы бірте-бірте қолданыстан қалып, өлке Түркістан деп атала бастайды. Түрік сөзі тур сөзіне (y,i) – к буынының жалғануы арқылы күрделенген. Түрік тілінде түбір сөздерінің бірінші буынында ө, ү, у дыбыстары келген жағдайда, екінші буынында ү, у дыбысы келіп отырады. Осыдан барып түрік халқының этнонимі болған түрік сөзі орныққан. Тұран елі мен Түркістан сөзі түріктер елі дегенді де білдірген. Түркістан атауы түр = к (к – тәуелді жалғауы) сөзіне парсы тіліндегі көпше түрді білдіретін «он» («ан»), яғни «тер» («тар») қосымшасын жалғау арқылы жасалынған. Мұндағы іст (ист) парсыдағы аст = ۱ تاس ассимиляцияға ұшырауының көрінісі. Аст=тағы «а» өзгеріске ұшырай отырып «и»-ге айналған. Ағылшын тіліндегі баламасы (to be) екендігіне күмән жоқ. Осылайша Түр, Түрік елінің атауы парсы тілінің әсерімен, әрине, бұл өлкемізде парсы тілдес тайпалардың өмір сүруінен тыс болмаған, «Тұран», «Түркістан» түріне еніп, түрленген. Осылайша, ол біздің ата-бабаларымыздың тарихи жадында жатталып, сақталып қалған.

Ендігі жерде тур мен түрік сөздерін бізден басқаша түсіндіретін авторлардың пікірі мен талқынын сөз етеміз.

Түріктердің көне бір қауым ретінде өмір сүргендігінің рәміздік белгі-бейнесі болып табылатын Түрік атауын тарихи мәнілерден кездестіреміз. Геродот Шығыс өлкелерінде мекендеген қауымдарды санамалай отырып, «Таргитайларды» да тілге алған. Скифтер жерлерінде өмір сүрген «Туркаени» (Юркае) атаған. Қасиетті «Тауратта» Яфестің немересі болмыш «Тогхарма», ал көне үнді деректемелерінде «Турукха» (немесе «Турука») атауларының аталғандығы мәлім болып отыр. «Турукхадағы» «ха» көне тілдерде «лар», «тар» сияқты көптік жалғауы орнында жүргендігін ескерсек, бұл сөз «түріктер» ұғымын білдірген. Бірақ, бұл атау Алдыңғы Азияның көне жазбаларында «Турукку» түрінде қатталып, нақтылана түскен [3, с. 42].

Мұсылман авторлары түрік сөзін артта қалмақ (арабша – رت ك – тәрк еткен) етістігімен байланыстырып қарастырған. Мысалы, Ибн ул Факһи әл-Хамадани былай деп жазған: Муқатил Ибн Сүлейманның пікірінше, түркілердің бірсыпыра-

сы қорғанның (Ежжуж-Мажжуж қорғанының) арғы жағында қалып кеткен. Осыған орай оларға қалып кеткен, яғни түрік (turk) деген ат берілген. Гардизи де осы арнада ой қозғаған [4, с. 80].

Қытай деректемелеріндегі «Тик» («Ди») те түрік дегенге саяды. Қытайша жазылуындағы «Тиктегі» «р» дыбысы түсіп қалған, себебі ол дыбыс қытай тілінде жоқ. Ал, «Тиктегі» «и-ді» дыбыс ауысуының нәтижесі деп қарау керек (әсілі, «у» немесе «ү» ғой). Бұларда Түрік сөзі, И. Дармстеттердің жазуына, кей-кейде Тұранның баламасы ретінде қолданылған. Аогемаидиде «түрік» сөзі «Туриа», «Тұран өлкесі» мағынасында ұғынылған [5, с.161].

«Тур» сөзіндегі р дыбысының орнына з дыбысын қолданған қауым заманында бұл сөз «Туз» түрінде айтылған. Оған «ұйым», «тәртіп», «кұрылым» мағынасын берген. Ендеше, Иран дастандарында түріктердің арғы ата-тегі ретінде көрінген «Туздың» аты да «Тур» сөзімен мағыналас деп білу керек. Кейбір ғалымдар бұрындағы Арал теңізі атырабында жасаған қауым Грекия жазбаларында «Турлар» деп аталған, ендеше «Тұран» сөзінің осыған турадан тура қатысы бар деп болжамдайды.

Ж. Маркварт «Тұран» сөзі әлдеқашан естен шығып, ұмыт болған деп айтқан еді. Алайда, бұл атау бүгінгі күнде де «Орал-Алтай қауымдарына» қаратыла қолданылуда. Тұранды Иранның қарсысындағы ел ретінде түсініп, тереңнен ой қозғаған жан – З. В. Тоған болатын [6, с. 37]. Тұранды түрік сөзінен айырып, мүлдем бөлек мағынада қолдану мен қабылдауды жаңылыс деп есептейміз. Қазіргі заманда «Түрік» сөзі түрік тілі және оның диалектілерінде сөйлескен қауымдарға берілген жалпылама атау ретінде барған сайын ұғыныла түсуде.

Иран эпсаналарындағы Фаридунның ұлы Турадж немесе Тур да түрік атымен мәлім болған көне қауымның арғы ата-тегіне байланыстырыла айтылған есім деген пікірдің жаны бар [7]. Бұл жерде адам атымен ел-жұрт атауы бірігіп кеткен сияқты. Үнді деректемелерінде Түркістанның оңтүстігінде «Турушка» атаулы бір қауым жасаған деп көрсетілген. Соған сәйкес бағзы бір зерттеушілер «Турушканы» түрік сөзінің өзгерген түрі деп есептеп, осынау қауымды түрік сипаттас деп біледі. «Турушк» сөзі «Кочо» = «Куча» (Турфан) жазбаларында «Турушка» түрінде жазылған. Бұлардың «Түрік-Ұйғыр» мағынасында ұғынылғанын және Ұйғыр қағандарының да «Түрік қағаны» деп аталғанын ескерсек, мәселенің мәні тіптен айқындалып, ашыла түседі [8, с. 45 – 46 және 94].

Геродот, Плинуc Секундс пен Помпониус Мелаелер тілге алған «Юркае» немесе «Туркае» Орал мен Еділ аумағында өмір сүрген бір қауымның аты деген пікірдің жаны бар. Тегінде нағыз атамекені Орта Тянь-Шань мен Ыстықкөл төңірегі болған түрік тайпаларының бір бөлігі бағзы заманда Хазар теңізінің солтүстігін жайлаған болуы керек. Шамасы, Шігілдің бір бөлігі де осы жерде тұрған. Бұл этноним «Шахнамада» тілге алынған [35, с. 685].

Түріктерге берілген «Туркае» мен «Турушк» атауларының ұқсастығын және олардың түбірі «Тур» сөзінен алынғандығын дәлелдеп жатудың қажеті шамалы.

Тарих барысында түрік қауымдастығына жататын тайпалар мен ұлт-ұлыстардың түрліше аталғандығы белгілі. Мысалы, венгершедегі (мажаршадағы) «Төрек» те түрік сөзінен алынған. Бұл сөз, әрине, түріктің ең көне аты емес. Хун мемлекеті ыдырағаннан кейін Тоба, Абар және Сабар тарих сахнасынан кетеді. Бұдан кейін «түрік» сөзі тарихта б.д. VI ғасырында көрінеді.

Чин-Шу деп аталған Қытай хроникасында Ту-ко қауымына жататын Хюнг-Нудың (Хун) Шаньюйлері сөз болады. Онда Тобаларда Ту-ку атты бір тайпа бар еді делінген [9].

Бұл ретте қытай тіліндегі жазбалардың берері мол деп білеміз. Мысалы, «Жангоның (Қытайдың – автор) тарихында» (26 патшалықтың тарихы) хундардың арғы тегі Ша Ху Шуының Зун вуй деп аталатын әулеті тілге алынған. Қытайдағы Иүйшүн патшалығынан бұрынғы кезде хундардың түрліше атпен аталған арғы ата-балалары (Нұмдар, Хам-ыйон, Хунук, Тиек немесе Дек) малдың ыңғайына қарай көшіп-қонып жүрген. Олар (таулық Нұмдар) Чунь-чю заманында (б.д.д. 722– 481) Хбидың терістігінде (қазіргі Пекиннің) жасаған. Сарымсақ, бұршақ сияқты өсімдіктерді өсіруге шебер болған [10, 2795-2796- бб.]. Олар б.д.д. VII ғасырда күшейіп Жинг, Чи, Янг бектіктерін (Қытайлық) шапқан. Б.д.д. 663 ж. Чи-Хуан-Гунг таулық Нұмдарға жаза жорығын жасап, олардағы сарымсақ, бұршақ ұрығын өзінің Чи бектігіне апарып ектірген. Шығыс Ғулар (Тұңғыстар) күшейген кезде таулық Нұмдар оларға бағынышты болды. Хундар шығыс Ғуларды жаулап алғаннан кейін бұл тұңғыстар хундарға сіңісіп кетті [10].

«Тұран» мен «Түрік» сөздерінің түбірі – тур («түр», «тұр»). «Авесто» және оның түсініктемелерінде «түрік» сөзі, «ик» жалғауымен аяқталған басқа қауым атауларымен бір қатарда тілге алынған. Орта Азия және көне Иран тілдерінде жиынтықты білдіретін – ік (ик) қосымшасы

болған. Және ол Хуон Турик, Дженик, Копулик, Субдик (Соғдылар), Хромаиктер сияқты сөздерінің баяны берілген тұстарда кездеседі [11, с. 73].

Түрік сөзі б.д.д. деректемелерде көбінесе бір буынды түрде (tur) кездеседі. Ал, Орхон жазбаларында қос буынды да болып келеді (мысалы, «турук»). Айтқандай, Қытай транскрипциясында бұл сөз екі буынды түрде берілген: Ту-күе (қытайшада «р» дыбысы жоқ). Бұл сөздің қытайша айтылуы жөнінде көптеген пікірлер білдірілген. Түріктің қытайшадағы айтылуы, – дейді Г. Пеллиот, – «Түркіт» [12]. А. Габаинн оны «Түркіт» деп анықтаған [13]. Г. Клаусонның пікірінше, ол – «Түркү». Ал, Г. Доерфер бойынша, бұл –Түрк» [20, I- IV].

В. Еберхард «түрік» сөзі қытай транскрипциясында «тукю» деп жазылған дейді [14, с. 137]: бұл сөз қытай тіліне соғды тіліндегі «Твирки», сондай-ақ, көптік жалғаумен берілген «Твиркит – Туркит» түрінде берілген сөзден енген. Сөздің соңындағы «т» дыбысының моңғолшаға қатысы жоқ. Себебі, ол көптік мағынаны беріп тұр.

«Түрік» деген сөздің түбірі деректер мен зерттеулерде түрліше түсіндірілген: Түкие (Турк) – дулыға [15, с. 40]; Трк (Турк) – артта қалмақ, тәрк етпек; турк – жетілген кез [16, с. 351], теңіз жағасында өмір сүретін адам; өзіне қарату; XIX ғасырда А. Вамбери түрік сөзін түремектен (пайда болу, шығу) таратқан. Ю. Дени де осы ізден барған [17]. З. Гёкалып болса, оны түрелі (заң, қағида, тәртіп) мағыналас сөз деп анықтаған [18]. В. Бартольдтің түсінігі де бұған жақынырақ [19]. Ол Төрүк-Түрік – Түрік түрінде келген осы сөзді тайпа атымен байланыстырған. Г. Доерфердің пікірінше, Орхон жазбаларындағы «түрк» сөзі елдің негізгі тұрғындарын құраған халық мағынасында келеді [20]. Ал, қауымның сипаты ретіндегі «турк» сөзінің «күш-қуат» мағынасын алғандығы жөнінде 1911 жылы баспадан шыққан шығарамандағы көне түрік деректері хабардар етеді [16, с. 353].

«Түрк» сөзінің түрік атты халықтың этнонимімен мағыналас екендігі жайында А. В. Ле Кох та айтып кеткен. Орхон жазбаларына талдау жасаған В.Томсен бұл пікірді терістемейтін сынайлы. Кейінірек бұл тұжырым Ю. Немет зерттеулерінің нәтижесінде 1927 жылы түбегейлі орнықты.

Түрік сөзі күш-қуат мағынасын береді деп айтқан авторлардың бірі – Г. Доерфер [20, с. 492].

Түрік этимологиясы жөніндегі басқа бір талқыны қытай деректерінен кездестіреміз: «Ту-

кюлер (түрік) өздерінің лагерінде тұрып жатқан еді. Бір кезде тау жаққа көзі түседі. Ол тау дулыға түрінде көрінген екен. Сөйтіп, олар дулыға атын алған болып шығады. Бұл қауым дулығаны ту-кю деп білген. Сондықтан да олар өздерін Ту-кю деп атап кеткен [21, с.12]. Бұл жөнінде О. Франке былай дейді: «Вухуандардың Сиен пилерінің» аты да «таудан таралғандықтан», бұл этимологияға сенім аз, Қытайдағы шетелдік атаулардың этимологиясына дәйім іждаһаттылықпен қарау керек». Тауға байланыстыра қойылған атау түрік сөзінің мәнін ашып береді деп үзілді-кесілді үкім шығаруға асықпайық. Бұл ретте басқалай деректер мен дәйектеулерді мүмкіндіктің барынша жан-жақты қамти қарастыра отырып, мәселенің мәнді қисынын табуға күш жұмсаған абзал.

Алайда, түрік атауын дулыға [15, с. 40] мәнімен теңдестіре қарастырған авторлар бірен-саран емес. Бұл ретте Ж.Ж. Гесстің пікірін тілге тиек етуге болады: түркілерде осындай ат беру үрдісі ертеден бері жалғасып келе жатар. Бұл, жаңа парсы тіліндегі тарг сөзімен үндес. Бірақ бұл сөз түркілер мекендеген жерлерде онша көп қолданылмаған, кей-кей жерлерде бұл сөздің барының өзі мүлдем білінбей кеткен [19]. Мұндай үрдісті қарақалпақтардың атынан да көруге болар еді [16, с. 99-100]. Осы ойды Бернхард Мункасчи да қуаттайды [4, с. 59]. Оның пікірінше, қытай тіліндегі tu-lu-ko (түрік) шағатайдағы дулуға (қазақшада – дулыға) сөзіне тура келеді. Мұндай пікірді И. Ж. Скотт 1824 жылы, ал Габелентз 1837 жылы айтқан [21, с. 12].

Джос. В. Хаммер өзінің «Осман императорлығы тарихы» атты кітабында түрік атауы Геродоттағы Таргиастостың және қасиетті кітаптағы (Таураттағы) Тогхарманың дәл өзі деп жазады [3, с. 42– 44]. Франс В. Ердманн түрік атауын Туриер, Тауриер, Тайритен, Торетен, Тураниер, Туркен, Турменен, Таурменен, Түрікманен сияқты қауым аттарымен теңдестіре қарастырады [22, с. 41– 43]. Мұндай келістің түрік этимологиясын анықтау бағытында өрбітілуі тиіс ойды қамшылайтыны анық.

В. Колэллэ «тартар» аты «тардан» шыққан, сол сияқты түркү сөзі де тур, түр немесе тир түбірлерінен жасалынған. Бұл атаулардың шығу тегінің ұқсастығын көшпенді қауымдар қатарына жататын татарлар мен түркілердің тұрмыс салтының бірдейлігімен түсіндіруге болады деп біршама ойға қонымды пікір айтқан [23, с. 125; 465]. Ал, Карл Фиока болса, бұл атаудың негізі турку, оны қытайшадағы ту-кюмен салыстырып қараңыз, дейді. Ол осы сөздер Хазар теңізі жаға-

лауында жасаған Искиттер (сақ-скифтер) тілінде «теңіз жағалауында өмір сүрген адам» дегенді білдіреді. Бірақ, мұның түркілерге қатысы жоқ деп есептейді [24, с. 899]. Яғни, бұл парсы тілінің қорындағы сөз дегені ғой.

А. Вамбери өзінің «Түрік-татар халқының алғашқы мәдениеті» атты кітабында былай деген болатын: түрік атауы түрікшедегі төре, төру – туылмақ етістігінен жасалған. Төге (төре) ұйғыр мен османлы тілдерінде өсу, ортаға шығу, пайда болу мағынасында қолданылған. Демек, түрік сөзі әуел баста тірі жанға, адамға байланыстырыла айтылған. Төре алғашында туре деп айтылған болуы керек, кейінірек бұл сөздегі ү немесе у дыбысы ө дыбысына айналып кеткен [25, с. 51].

Демек, тур, төре, төру – адам аты. Н. Я. Иакинф Бичурин мұны жақсы-ақ байқаған екен: «Иафаттың баласы Түрік Орта Азияны және Каспийден Корей шығанағына дейінгі жерлерді мекендеген тайпалардың алғашқы атасы есебінде түсінілген» [26, с. 222-223]. Иафестің (Иафеттің) сегіз ұлы бар еді, олар мыналар: Түрік, Хазар.... Нұх пайғамбар Иафес атты ұлын солтүстік жаққа жіберді, делінген Әбілғазы Бахадүр шежіресінде [27, 12-б.]. Ежелгі деректерде Нұх пайғамбардың әулеті деп жазылған Түрік, сондай-ақ «Оғуз-намадағы» Ұлық Түрік осындай мағынада қолданылған. Немесе «Авестода» Тура халқының бірінші бабасы деп айтылған Фрияна Тураны еске алайық. Демек, түрік пен тур бір түбірден жасалған, бір ұғымды білдіретін өзектес, кіндіктес сөздер болып табылады. Тур, түрік, төре ... күш-құдырет дегенді білдірген сөздер деп анықтауға болады. Олай болса, бұл атау Түріктің Тәңірлік қасиетке ие болғандығын, оған Тәңірінің назары түскендігін (тәңірлік күш-қуаттың берілгендігін) бейнелеу үшін айрықша қолданылатын термин – сөз, яғни эпоним мен этноним. Бұл ретте М. Қашқари былай дейді: «Түріктерге Тәңірдің өзі арнайы ат қойған» [28, 20- б.].

Бірақ, бұл этимологияны кейбір авторлардың сынға алғаны белгілі. Олардың ескертулері мынаған саяды: 1. VI ғасырда тарих сахнасына шыға келген тайпалардың атауы болған Түрік адам (инсан) мағынасында қолданылмаған. 2. Мұндай талқын болжам ғана болуы мүмкін. 3. и (ү) дауысты дыбысы бар төре, түр етістігі тек қана осман тілінде ғана бар және бұл етістіктің негізгі буынындағы басты дауысты дыбыс «и» емес, «о» (ө) болады [29, с. 55].

Ертеде түркілер жұртында басқалардың ішінен айрықша бір қасиетімен көрінген, көпсанды қалың қауым немесе үстемдік етуші бір тайпа-

ға құрметті атау беру бір үрдіске айналған екен. Мысалы, Ф. В. К. Мюллер мен В. Радлов печенегтердің бір тайпасының аты Ердем еді деп жазған болатын. Бұл құдірет, қабілет, қасиет деген мағынаны берген. «Алтын-Көлде» бір қауым аты осылай аталған: Ердем Болшар будун ... ерік будын ... және ер ердем елім болшар будын (Radloff W. Alttürk. Inschr. 3. Lieferung, s. 334-335 [30]) сияқты сөйлемдегі сөздерді В. Радлов құрметті Болшар қауымы, құдыретті қауым және қаһарман тайпа, Болшар қауым деп аударыпты.

Константинос Порфирородный печенегтердің бәрінің емес, ең ержүрек үш тайпасының (Жауду-ердим, Күйер джиджур және Кабук-сун-жула) аты Кангар деген еді. Өйткені, Кангар сөзі (ержүрек, күшті) жоғарыда айтылған тайпалардың ерекшеліктерін анық айқындап тұр, дейді. Сондай-ақ, Хаустма мен Вамберидің қуландырғанындай, батысқа бірінші болып жылжыған оғуздардың бір тайпасының аты – Кайы (яғни Қайы). Оның мағынасы «қуатты» дегенді білдіреді. «Селджукнамада» бұл атау Кайы деп берілген. Вамбери қазіргі уақыттағы түркімен тайпасының аты да Кайы екендігін ескертеді. (A. Vambery. Das Turkenwolk, 394-б). Сондай-ақ, А. Вамбери, Х. В. Хауссиг және Франз В. Эрдманндар оғуздардың тағы бір тайпасының аты «бөке» (қуатты, палуан, мықты), бұл сөз шағатай, ұйғыр (тараншыда), қарақырғыз тілдерінде бар, бірақ бөке, басқаша, яғни бөкө түрінде айтылады деп жазады (Vambery A. Das Turkenwolk. Leipzig. 1885, 5-б.; Franz V. Erdmann. Temudschin, 504-б.) [31, с. 57].

Кейбір авторлардың жазуынша, «түрік» сөзі қауым аты ретінде қолданылған [32, с. 275]. Венгер жинағында печенек тайпасының аты Ердем (Ердем). Бұл сөз қасиет, қызмет, қабілет мағынасында түсіндіріледі. Әсілі, «түрік» сөзі (Ф.В.К. Мюллер жазғандай) нәсіл атымен байланысты, «куат» мағыналас ұғымды білдірсе керек [33, с. 10-97; с. 388, с. 219– 225].

Жоғарыда келтірілген деректер мен орхон бітігіндегі түрік сөзінің ұлт-ұлыс мағынасында қолданылғандығы жөнінде көптеген авторлар жазған (Дозрфэр Г., Мюллер Ф. В. К., А. В. Ле Кох) [34*]. Сондықтан, б.д.д. деректерде кездесетін Тур сөзінде бір буын, ал, біздің заманымыздың бергі жағындағы кезеңдерде қолданыста болған Түрік атауында екі буын бар деп уәж айтып, тур мен түрікті байланыстырмастан қарастыруға бейілдік білдірген авторлардың сөздері көңілге қонарлықтай емес деп білеміз [34, с. 275 – 282]. Себебі, уақыт өткен сайын сөздің дыбысталуында өзгерістің болмай қоймайтыны

белгілі. Бұл – табиғи жайт. Ендеше, Иран әпсаналарында айтылған Фаридун [35] ұрпағы болмыш Тирак немесе Тур есімді Затты, Түрік атымен байланыстыра қарастырған авторлардың (ат-Табари, әл-Масуди, ибн әл-Әсир және т.б.) пікірлерін мүлдем терістеуге болмас.

Бұл жерде бізді авторлардың шығармаларындағы Тур Иран шаһының әулеті деп келетін тұстары қызықтырмайды (бұл жөнінде менің «Афрасиаб» – Түркістан, 2004 ж. атты еңбегімде егжей-тегжейлі сөз болады). Біз кейбір авторлардың Тур мен Түрік қауымын қатар қарастыра өрбіткен пайымдауларына іш тартатынымызды атап өтпекшіміз: б.ж.с. 420 ж. жазылған парсы деректерінде Сырдария бойларын және Алтайдың арғы бетін мекендеген қауымның турлар, тұрандықтар деп аталғаны кездейсоқ емес шығар [36, с. 310; 137]. Б.д. 515 ж. өрбіген оқиғалар турасында сөз қозғаған парсы деректері де түрік хунды – қуатты хун деп анықтаған [36].

Түрік сөзі құдды осы мағынада Византия тарихшылары Агатиос пен Менандростың шығармаларында (VI ғ.) қолданылған. Ал, б.д. IX–X ғғ. бұл атау Волгадан Орталық Еуропаға дейін алып жатқан аймаққа берілген-тін (Шығыс Түркия – Хазарлар өлкесі, Батыс Түркия – Мажар өлкесі). Тіпті, Мысырдың өзі қысқа мерзімнің ішінде, яғни XIII ғ. Түркия деп аталған екен [37, с. 306-319]. Демек, күш – қуаты артқан түркі-турлар аты затына сай іс атқарып, тұрмысын түлетіп, төрткүл дүниеге даңқын шығарған. Сондықтан да болса керек, М. Қашқари түріктердің бұл дәуірін олардың кемелденген кезі еді деп, түрік сөзін (Olgunluk қағи) осылай тарата анықтаған болатын [16, с. 351]. Демек, түрік атауы даңқты тайпалардың ерекше қасиетін, олардың мерейі үстем болып тұрған кездегі болмысын бейнелеу үшін түркі жұртында кеңінен қолданылған екен. Күш, Қуат, Құдірет сөздері Көктүріктер кітаптарында көптеп кездеседі (мысалы, Күш Бөрі, Күш Күл, Күш Ұры – Radloff W. Alttürk. Inschr. N.F.) [30].

Жоғарыда, яғни параграфтың басында Тур, Тұран этимологиясы жөнінде өрбітілген пайымдауларымызға нүкте қоюға асықпаймыз. Және олардың жоғарыда баяндалған мәндерін терістеу де ойымызда жоқ. Себебі, олардың екеуінде де белгілі бір ақиқат бар деп білеміз. Дегенмен, Тур мен Тұранның анықтамасын басқаша рақ та беруге болатынына көзіміз жете түскендей. Атап айтқанда, Турды Тәңірімен тәндестірген жөн. Чуваш халқында дәл осындай ұғым атам заманнан бері қалыптасқан екен [38, с. 84]. Сібірдің Түмен (бұл термин «мыңдықтар» деген мағынаны білдірсе керек, кейініректе Қоқан хандығын құрып, билік жүргізген де осылар) және басқа жерлерінде, сондай-ақ түріктер мекендеген Чувашия мен Татария сияқты елдерде Тур мен Тәңірді бір мағынада түсіну кім-кімді болмасын ойландыруы тиіс.

Бұдан шығатын қорытынды мынау болмақ: көне түріктердің ең басты қасиеттісі, киелісі мен құдіреттісі – Көк Тәңірі. Бұл – айдан анық ақиқат. Ендеше, Тәңірге тәу еткен көне турлар тәңірліктер деп аталған. «Шахнамада» («Қытай хақаны» тарауы) турлардың Тәңірілік діні туралы сөз болуы кездейсоқ жайыт емес [35, с. 399, 704]. Ондағы «Искандар патшалығы» тарауында Қаннуч падишахы Кайдтың түс көргендігі және оған Мехронның берген жауабы келтірілген. Олай болса, Тур мен Тәңірі арасына теңдік белгісін қойып қарастыруға әбден болады. Сонымен бірге, дала-дешттер және шөлейтті жерлерде өмір сүргендер, негізінен, мал шаруашылығымен айналысқан ру-тайпалар да турлар деп аталған. Бұдан мағлұм болды: Тур деген ұғым мына мәндерді: 1. Шетсіз-шексіз далалықты (жазықтық пен ойпатты, сондай-ақ шөл-шөлейтті жерлерді де); 2. Жалпы Тәңірге табынушылықты; 3. Иранның солтүстігі мен солтүстік-шығысында жатқан далалық, таулық және ойпатты жерлердің тәңірлік сеніміндегі тұрғындарын, әсіресе мал шаруашылығымен айналысқан көшпенділердің бәрін өз ішіне сыйдыра қамтып тұр.

Әдебиеттер

- 1 Қазақ Совет Энциклопедиясы. – Алматы, 1977. – 168 б.
- 2 Садық Сапабекұлы. Түркістандағы тарихи зиярат. // Ясауи тағлымы. – Түркістан, 1996. – 126 б.
- 3 Kafesoğlu I. Türk milli kültürü. Boğaziçi yayımları. – Istanbul, 1993 (1981), 46 б.
- 4 Бартольд В. В. Отчет о поездке в Среднюю Азию. – СПб., 1897. – С. 80, 103; Ibn' ul- Fakih. Kitab al- Boldan. // BGA, 1885. – V. – С. 224.
- 5 Darmstetter J. Le Zend – Avesta, III. – Paris, 1883. – С. 161.
- 6 Togan Z.V. Umumi Türk Tarihine giriş. 3 Baskı. – Istanbul, 1981. – cild I.
- 7 Et-Taberi, El-Mes'udi, Ibn 'ül- Esir. // Islam Ansiklopedisi. – Istanbul, 1991, «Turan» тарауы.
- 8 Türk Yurdu, XXVI, 1942.- s. 45- 46 ; Şerefeddin Yezdi. // ZN, II. – s. 347.

- 9 Eberhard W. Liu Yuan ve Liu Ts' ung' un biyografileri. – Ankara, 1942. – С. 335.
- 10 Тарихи жазбалардың толық аудармасы. III т., 2847, 2852 – бб., Сыхай кітабының 1-томы, 350, 882-бб.; Тарихи жазбалардың толық аудармасы IV т., – Шанса қаласы : Гуй жоу халық баспасы, 1994. – 2795-2796 бб.
- 11 Travaux de Department Orientale de l' Ermitage, II. – Leningrad, 1940.
- 12 Pelliot P. L'Origine de Tou-kiue. nom chinois der Turcs // TP. XXYI, 1915.
- 13 Gabain A. V. Hun-Türk münasabetleri. II, TTKZ. – Istanbul, 1943.
- 14 Eberhard W. Çin Tarihi. – Ankara, 1947. – s. 137.
- 15 Liu Mau-Tsai. Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken. – I, Wiesbaden, 1958. – C.40.
- 16 Mahmud Kaşgarlı. Divanü Lugati't-Türk. – Ankara, 1939. – T. I. – C. 351.
- 17 Deni J. Une incscription en langue, proto-bulgare decouverte, a Preslab. Revul des Etudes Byzatints. Y. – Bucarest, 1947.
- 18 Gökalp Z. Türkçülüğün Esasları. – Istanbul, 1923.
- 19 Bartold W. Orta Asia Türk Tarihi hakkında dersler. – Istanbul, 1927.
- 20 Doerfer G. Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. – Wiesbaden, II, 1965-1975. – C. 492.
- 21 Schoott. W. Über die altaische Sprachgruppe. – Berlin, 1849. – C. 12.
- 22 Franz V. Erdmann. Temudschin der Unerschütterliche. – Leipzig, 1862. – C. 41, 43.
- 23 Journal of the Royal Asiatic Society. – London N.S. XIV, 125; Vilg. Thomsen. Samede Afhandlinger. – T. III, 1922. – C. 465.
- 24 Szazadok.(Johrhunderte (Yuzyıllar) // Macar dergisi). 1895. – C. 899.
- 25 Köprülüzade Mehmed Fuad .Türkiye Tarihi I.- s. 25; H. Vambery. Die primiti ve Cultur des türko-tatarischen Volkes. – Leipzig, 1879. – C. 51.
- 26 Бичурин Н.Я. Собр. сведений ... – ч.1. – С. 222-223.
- 27 Әбілғазы. Түрік шежіресі. – Алматы : “Ана тілі”.- 1992.- 16-17- б.
- 28 Қашқари М. Түбі бір түрік тілі («Диуани луғат ат-турк»). –Алматы: Ана тілі, 1993.
- 29 Nemeth J. Kavım adı olarak “Türk”. // Türk Dünyası araştırmaları.1995. Nisan 95.- s. 55.
- 30 Radloff W. Alttürkische Inschriften der Mongolei. – Petersburg, 1897, II, Folge, 1899.
- 31 Eşrof Bengi Özbilen. Kavım adı olarak türk. – Türk Dünyası araştırmaları. Nisan, 1995, № 95.
- 32 Körösi Csoma Archiv, II /4, 31 Aralık 1927.- s: 275. Қараңыз: Togan Z.V. Umumi Türk Tarihine giriş. 3 Baskı.- Istanbul, 1981.cild I. – C. 36.
- 33 F.W. K. Müller. Uigurica. II, APAW, 1911, 10-97-б.; R. R. Arat. Eski Türk Şiiri. – Ankara, 1965; Körösi Csoma Archiv, T.I., Aralık, 1927.
- 34 Nemeth Gy (J). Der volksname «Türk». KCsA, II, 4, 1927; Pelliot P. L' Origine de Tou-kiue, nom chinois des Turcs. TP. XVI. 1915 ; Gabain A. Gök-Türklerin tarihine bir bakış. // DTCF. Dergisi. .- 1944. – II. S. 5.
- 35 Фирдавсий А. Шахнама.-Техрон : Қатре баспасы, 1999.
- 36 Haussing H.V. Theophylaktos Excurs über die Skytischen Völker. – Byzantion.-XIII.- 1954.- C. 310 ; Eberhard W. Çin Tarihi. – Ankara. – 1947. – s.137.
- 37 Kafesoğlu I. Tarihte Türk adı. – Ankara, 1966.- s. 306-319; Kurat A. N. Gok- Turk Kaganlığı. DTCF Dergisi. X, 1952. – s. 2-6 ; Turan O. Selcuklular Tarihi ve Turk-Islam medenieti. – Ankara, 1965. – s. 258.
- 38 Doç. Dr. Harun Güngör. Altay kavimlerinde Gök Tanrı. // Türk Dünyası. Tarih dergisi. Aralık, 1993.- s. 84.

References

- 1 Kazakh Soviet Enciklopediyası.- Almaty.- 1977.- 168-
- 2 Sadiq Sapabekuli.Türkistandağı tarihi ziyaret // Yassawi tağlımı. Türkistan.- 1996.- 126 p.
- 3 Kafesoğlu I. Türk milli kültürü. Boğazıcı yayınları.- Istanbul, 1993 (1981), 46 p.
- 4 V. Bartold V. Reports train in Srednyuyu Aziyu. - S. Peterbwrg. 1897.- S. 80, 103; Ibn 'ul- Fakih. Kitab al- Boldan. // BGA.- 1885, V. S. 224.
- 5 Darmstetter J. Le Zend – Avesta, III.- Paris, 1883. – -kazakh 161.
- 6 Togan Z.V. Umumi Türk Tarihine giriş. 3 Baskı.- Istanbul, 1981.cild I.
- 7 Et-Taberi, El-Mes'udi, Ibn 'ül- Esir. // Islam Ansikldopedisi.- Istanbul, 1991, “Turan” section.
- 8 Türk Yurdu, XXYI, 1942.- s. 45 46; Şerefeddin Yezdi. // ZN, II.- s. 347.
- 9 Eberhard W. Liu Yuan ve Liu Ts' ung' un biyografileri.- Ankara, 1942. – S. 335.
- 10 Tarihi jazbalardyn tilyk aудармасы. III., 2847, 2852 – pp., Sıxay kitabı 1tom, 350, 882 pp .; Historical notes, a full translation of the IV., Pp 2795-2796. -Şañsa City: Kuei NSW People's Publishing House, 1994.
- 11 Travaux de Department Orientale de l' Ermitage, II.- Leningrad, 1940.
- 12 Pelliot P. L'Origine de Tou-kiue. nom chinois der Turcs // TP. XXYI, 1915.
- 13 Gabain A. V. Hun-Türk münasabetleri. II, TTKZ.- Istanbul, 1943.
- 14 Eberhard W. Çin Tarihi.- Ankara, 1947.- s. 137.
- 15 Liu Mau-Tsai. Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken.- I, Wiesbaden, 1958. – S.40.
- 16 Mahmud Kaşgarlı. Divanü Lugati't-Türk.- Ankara, 1939. – T. I. – S. 351.
- 17 Deni J. Une incscription en langue, proto-bulgare decouverte, a Preslab. Revul des Etudes Byzatints. Y.- Bucarest, 1947.
- 18 Gökalp Z. Türkçülüğün Esasları. – Istanbul, 1923.
- 19 Bartold W. Orta Asia Türk Tarihi hakkında dersler. – Istanbul, 1927.
- 20 Doerfer G. Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen.- Wiesbaden, II, 1965-1975.- S. 492.

- 21 Schoott. W. Über die altaische Sprachgruppe. – Berlin, 1849. – S. 12.
- 22 Franz V. Erdmann. Temudschin der Unerschütterliche. – Leipzig, 1862.- S. 41.43.
- 23 Journal of the Royal Asiatic Society.- London NS XIV, 125; Vilg. Thomsen. Samede Afhandling, T. III, 1922.- S. 465.
- 24 Szazadok. (Johrhunderte (Yuzyillar) // Macar dergisi). 1895. – S. 899.
- 25 Köprülüzade Mehmed Fuad .Türkiye Tarihi I.- s. 25; H. Vambery. Die primiti ve Cultur des türko-tatarischen Volkes.- Leipzig, 1879.- S. 51.
- 26 Bichurin. Sobranie svedeniy ... – ç.1.- S. 222-223.
- 27 Äbilğazi. Turk shejiresi.-: “Mother tongue”, 1992. – 16-17- p.
- 28 Kashi M. The bottom of one of the Turkish language (“sofa lwğat Al-Turk”). Almaty: Mother tongue, 1993.
- 29 Nemeth J. Kavım adı olarak “Türk”. // Türk Dünyası araştırmaları.1995. Nisan 95.- s. 55.
- 30 Radloff W. Alttürkische Inschriften der Mongolei. – Petersburg, 1897, II, Folge, 1899.
- 31 Eşrof Bengi Özbilen. Kavım adı olarak türk. – Türk Dünyası araştırmaları. Nisan, 1995, No. 95.
- 32 Körösi Csoma Archiv, II / 4, 31 Aralık 1927. – s: 275. See: Togan ZV Umumi Türk Tarihine giriş. 3 Baskı. – Istanbul, 1981. cild I. – S. 36.
- 33 F.W. K. Müller. Uigurica. II, APAW, 1911, 10-97 .; R. R. Arat. Eski Türk Şiiri. – Ankara, 1965; Körösi Csoma Archiv. – T.I., Aralık, 1927.
- 34 Nemeth Gy (J). Der volksname “Türk”. KCsA, II, 4, 1927; Pelliot P. L ‘Origine de Tou-kiue, nom chinois des Turcs. TP. XVI. 1915; Gabain A. Gök-Türklerin tarihine bir bakış. // DTCF. Dergisi. – 1944. – II. S. 5.
- 35 A. Firdavsîy Şaxnama. Texron: Qatre Press, 1999.
- 36 Haussing H.V. Theophylaktos Excurs über die Skytischen Völker. – Byzantion.-XIII. – 1954. – C. 310; Eberhard W. Çin Tarihi. – Ankara. – 1947. – s.137.
- 37 Kafesoğlu I. Tarihte Türk adi.-Ankara, 1966. – s. 306-319; Kurat A. N. Gok- Turk Kaganlığı. DTCF Dergisi. X, 1952. – s. 2-6; Turan O. Selcuklular Tarihi ve Turk-Islam medenieti. – Ankara, 1965. – s. 258.
- 38 Doç. Dr. Harun Güngör. Altay kavimlerinde Gök Tanrı. // Türk Dünyası. Tarih dergisi. Aralık, 1993. – s. 84.